

УДК 94(477) «192»:[631.11:631.3]

О.М.Дулгерова

**ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМ РЕМАНЕНТОМ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМИ
МАШИНАМИ В 20-Х РР. ХХ СТ.**

У статті розглядається питання забезпеченості селянських господарств сільськогосподарським реманентом та сільськогосподарськими машинами в 20-х роках.

Ключові слова: нова економічна політика, сільське господарство, сільськогосподарські машини.

Усебічно аналізуючи стан селянських господарств України доби НЕПу, можна зробити висновок про те, що незважаючи на відчутний процес економічного вирівнювання селянських господарств, значною залишалася їхня майнова диференціація. Передусім, вона була зумовлена нерівномірним землезабезпеченням господарств, яке в багатьох районах, насамперед на Правобережжі, виливалось в очевидне аграрне перенаселення. Не менш яскраво майнова диференціація українських селян у добу НЕПу проявлялася у забезпеченості їх робочою худобою й сільськогосподарським реманентом.

Це, у свою чергу, призвело до того, що більша частина селянських господарств України вела своє господарство екстенсивним шляхом. Слабка продуктивність виробництва, особливо незаможницьких господарств, забезпечувала значній частині селянських сімей лише прожитковий мінімум. Навіть середняцькі господарства, дотримуючись традиційних екстенсивних форм і прийомів виробництва, не могли добитись на цьому шляху значних економічних зрушень.

Щодо сільськогосподарського реманенту, то в 20-х рр. склалася суперечлива ситуація, коли одночасно існував високий відсоток безреманентних господарств, у той час як інша частина господарств мала його у надлишку.

У цілому сільське господарство України досліджуваного періоду характеризується значною нестачею всіх видів сільськогосподарського інвентарю та причіпних машин, і не лише складних (молотарок, косарок, снопов'язалок), а й найпростіших: плугів, борін, культиваторів.

Машинопостачання села на початку НЕПу впало до критичної межі. Адже в роки військових лихоліть сільське господарство України функціонувало практично без поновлення сільгоспмашин та інвентарю, які через різні причини безповоротно виходили з ладу. Тому й не дивно, що ручна праця відігравала вирішальну роль у виробництві всіх сільськогосподарських культур. Лише в середині 20-х років забезпеченість сільського господарства сільськогосподарськими машинами й механізмами поліпшилась. Про це свідчать такі факти. За даними ЦСУ 1926 року, в Україні було: молотарок механічних – 8 тис., молотарок кінних – 70 тис., віялок – 546 тис., жниварок та снопов'язалок – 248 тис., сівалок різних – 250 тис., плугів, борін – 4 млн., возів – 2 млн.

Вирощування технічних культур вимагало більшого застосування ручної праці. Трудомісткість соняшника, льону, цукрового буряка набагато перевищувала трудомісткість зернових. Наприклад, у Стеблівському районі на Черкащині наявність цукроварень приваблювала навколишніх селян до бурякосіяння задля отримання більших прибутків від власної ріллі. Усталена практика господарювання свідчила, що прибуток селянського двору від вирощування цукрових буряків на одній і тій же ділянці земельної площі був вдвічі вищим, ніж від вирощування зернових. Проте лише більш забезпечені реманентом господарства були спроможні сіяти буряк. Біднота, безреманентна й безкінна, буряку майже не сіяла [2, 24-25].

У Степу, що вирізнявся з-поміж інших регіонів найбільшою товарністю господарств, аналіз прибутків від галузей землеробства свідчить про їх розбіжності в різних посівних групах. У нижчих групах спостерігався нижчий порівняно з вищими групами прибуток від рільництва, що компенсувалося вищим відсотком прибутків від інших галузей, особливо від вирощування городніх культур. Це не вимагало складного реманенту й давало більше продукції в ґрунтовному обчисленні з одиниці площі. Вищі групи, навпаки, займалися переважно рільництвом, прибуток же від городу був настільки незначним, що, за винятком окремих місцевостей, господарства яких спеціалізувалися на городництві, призначався лише для

.....
задоволення потреб сім'ї. Щодо складу основних зернових культур, то у нижчих груп був найвищий відсоток жита – культури переважно споживчої й такої, що вимагала меншої затрати праці й була простішою у виробництві, порівняно з пшеницею. Більш висока агрокультура передбачала додаткові вкладення капіталів праці й вже тому ставала недоступною для незаможного селянина. Вищі ж групи господарств Степу характеризувалися підвищеним відсотком посіву озимої пшениці, яка була переважно товарною культурою [3, 36-37]. Подібна ситуація склалася й у лісостеповій зоні України, хіба що з меншою різницею у прибутках між посівними групами [5, 17].

Загалом же в сукупному посівному кліні України господарства бідніших верств селянства на 60% були представлені споживчими культурами, тоді як середняцькі – на 36,7%, а вищі – на 20,6%. Так само й серед нехлібних культур – у незаможників переважала значною мірою така споживча культура як картопля, тоді як найбільш ринковий цукровий буряк сіявся більш забезпеченими групами, переважно середняками [6, 9 зв.].

Показники забезпеченості селянських господарств сільськогосподарським реманентом свідчать про незабезпеченість виробничим реманентом та сільськогосподарськими машинами більше третини селянських господарств. При такій організації виробництва були неминучими низька продуктивність і товарність господарства.

Збільшення кількості безреманентних господарств пояснюється, переважно, економічною слабкістю малоземельних груп населення. Як правило, селянин, що не володів достатньою площею ріллі, не міг утримувати робочу худобу, не мав і належного мінімуму сільськогосподарського реманенту.

Поступове зменшення кількості сільськогосподарського реманенту в господарствах зумовлювалось, насамперед, його сильною зношеністю за воєнні та перші повоєнні роки. Купівля нового плуга, борони, культиватора, не кажучи вже про складніший реманент, як-от: сівалки, жнивварки, віялки – у дрібному господарстві не окупалася, а частіше навіть була неможливою через відсутність необхідних коштів. Головним покупцем як щодо кількості машин, так і стосовно суми їхньої вартості, були знову ж таки заможні господарства, до того ж вони купували складніші й високопродуктивні машини [7, 116].

Слід зазначити, що посуха 1921-1922 рр. та недорід 1924 р. змушували селян для купівлі посівного матеріалу продавати, крім худоби, й реманент. Так, за даними спеціальних анкетних обстежень ситуації, що склалася навесні 1922 р. у Степу, серед джерел отримання незаможними господарствами коштів і засобів для проведення посівних робіт у 42% випадків вказувався продаж худоби, реманенту та іншої власності [4, 24].

Із відновленням роботи заводів сільськогосподарського машинобудування, зменшенням вартості машин і налагодженням роботи системи кооперативного сільськогосподарського кредиту проблема відсутності в господарстві землеробського реманенту вирішувалась шляхом його купівлі в кооперації, використання інвентарю та сільськогосподарських машин кооперативних прокатних пунктів й оренди їх у сусідів. Часто потреба в реманенті вирішувалась шляхом супряги.

Зазначимо також, що найбільш поширеною формою оплати найму знярядь праці стала оплата відробітками [8, 55]. Таким чином, малопосівні, а отже, безреманентні господарства реалізовували свій надлишок вільної робочої сили, а для здавачів це стало засобом відшкодувати певну частину вартості реманенту через підвищення продуктивності власних господарств.

Зрозуміло, що в разі прямої грошової чи більш натуральної оплати, здача в найм інвентарю та сільгоспмашин ставала джерелом додаткового заробітку. Матеріали свідчать про високий відсоток (40%) селянських господарств України, що мусили вдаватися до найму сільськогосподарського реманенту. Обробіток землі найманим реманентом був найбільш поширеним на Правобережжі, а найкраще забезпечення засобами праці було у господарствах Лівобережної України.

Стулювання «ножиць цін», кредити та пільги в машинопостачанні з боку держави, нагромадження певних коштів у селянських господарствах у другій половині 20-х років призвели до відчутного зменшення питомої ваги безреманентних господарств. Але вже в травні 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, що вимагала заборонити продаж сільськогосподарських машин одноосібникам, а довгострокові кредити дозволялося видавати лише кооперативним покупцям. Заможні селянські господарства надалі не кредитувалися взагалі, а реманент їм відпускали лише за готівку й в останню чергу, коли на нього не було

покупців із інших соціальних груп [1, 65]. Крім того, брутальний адміністративний та економічний тиск на селянство під час хлібозаготівель 1928-1929 рр. призвів до різкого погіршення його матеріального становища. Наслідком, зокрема, стало й збільшення кількості безреманентних господарств на селі. Їхня кількість переважно зросла за рахунок заможної верстви селянства, яке позбувалося не лише складного, але й вкрай необхідного простого реманенту, як-от: плуг, культиватор, букер, борона – лише для того, щоб не потрапити до категорії «куркулів», яка вже набула зловісного відтінку. На основі цього матеріалу можна прослідкувати як кількісний, так і вартісний перерозподіл сільськогосподарського реманенту. У відсотковому відношенні приріст інвентарю спостерігався в бідняцьких, незаможницьких та середняцьких групах селянства. Водночас, видно різке падіння забезпеченості реманентом заможних і багатих груп.

На перший погляд матеріали наведеної таблиці начебто свідчать про те, що партійні директиви, зокрема згадана вище резолюція Політбюро ЦК КП(б)У, сприяли полегшенню соціально-економічної напруги на селі, вели до більш рівномірного розподілу сільгоспмашин та інвентарю, однак це не відповідає дійсності. Справа в тому, що було загальмовано основний процес – забезпечення сільського господарства технікою в цілому. Збільшення відсотка забезпеченості реманентом незаможницьких та бідняцьких господарств відбулось не за рахунок купівлі селянами нових сільгоспмашин та інвентарю, а фактично за рахунок внутрішньоселянського перерозподілу, переходу його від більш заможних до менш заможних господарів. Загалом для підвищення продуктивності сільського господарства це нічого не давало, окрім того, часто навпаки негативно впливало на розвиток сільського господарства. Приваблені значною знижкою, яку давали заможні господарі на свій інвентар, незаможницькі господарства купували його, сплачуючи хоч і знижену, однак непомірну для їх господарства ціну залазячи заради цього в борги.

Отже, у 20-ті роки ручна праця, в основному, продовжувала домінувати в сільському господарстві, що значною мірою визначало як в цілому низький рівень продуктивності сільськогосподарського виробництва, так і його переважно споживчий характер. Затрати ручної праці селянина та його сім'ї в десятки разів перевищували затрати праці, здійснюваної за допомогою техніки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929). – Х.: Основа, 1991. – 129 с.
2. Тимченко О. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини // Український агроном. – 1928. – № 2-3. – С. 24–34.
3. Рвач И.Ф. Характеристика социальных групп крестьянских хозяйств Степной Украины // Пути сельского хозяйства. – 1928. – № 8. – С. 32–47; ЦДАВОВУ. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 16 (1929 р.). Відчитний матеріал по окрз'їздам. – 213 арк.
4. ЦДАВОВУ. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 16 (1929 р.). Відчитний матеріал по окрз'їздам. – 213 арк.
5. Якиманский В.А. Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины по бюджетному обследованию 1923 г. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 39 с.
6. ЦДАВОВУ. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 5729. Доповіді Держплану УРСР про стан сільського господарства України та перспективи його розвитку в 1927/28 – 1932/33 рр. (1927). – 87 арк.
7. ЦДАВОВУ. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 6948. Звіт Наркомзему УРСР про розвиток сільського господарства на Україні за 1927/28 р. та матеріали до нього (1928). – 256 арк.
8. ЦДАВОВУ. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 1441. Місячні кон'юнктурні огляди стану сільського господарства України за січень-жовтень 1924 р. (1924). – 112 арк.

Дулгерова О.М. ОБЕСПЕЧЕНИЕ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ УКРАИНЫ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМ ОРУДИЕМ И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМИ МАШИНАМИ В 20-Х ГГ. ХХ СТ.

В статье рассматривается вопрос обеспечения крестьянских хозяйств Украины сельскохозяйственным орудием и сельскохозяйственными машинами в 20-х гг. ХХ ст.

Ключевые слова: новая экономическая политика, сельское хозяйство, сельскохозяйственные машины.

Dulgerova O.M. THE SOFTWARE OF FARMS BY AGRICULTURAL TOOLS AND AGRICULTURAL MACHINES IN UKRAINE IN THE 20'S. XX CENTURY.

The article discusses the issue of Ukraine's farms of agricultural implements and agricultural machines in the 20-s. century.

Key words: new economic policy, agriculture, agricultural machinery.

УДК 94(477):321.64+323.325

А.В. Фільваркова

**ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА ПОЛІТИКА І ОСНОВНІ МЕТОДИ УПРАВЛІННЯ
ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1928-1933 РР.)**

У статті розглядаються основні засоби та методи роботи радянського керівництва під час колективізації та голодомору в Україні (1928-1933 рр.); роль і діяльність політичної еліти у проведенні хлібозаготівельної кампанії в українському селі; наслідки роботи уповноважених та активістів.

Ключові слова: колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі, бригада, уповноважені, Постишев, Хатаєвич, Молотов, Вегер, «заслонні загони».

Дослідження політики і практики тоталітарних режимів нині викликає особливу увагу дослідників. Не є винятком і радянська система, яка підпорядкувала собі всі сфери суспільного життя країни. Більшовицька партія була зацікавлена у знищенні та утаємниченні фактів, що суперечили офіційному трактуванню історії. У цьому контексті актуальним є дослідження проблеми політики колективізації, розкуркулення і як наслідок – голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

У вітчизняній історіографії ця проблема висвітлена у працях Ю. Шаповала, В. Пристайка, В. Золотарьова [1], В. Петренка [2], Г. Костюка [3], В. Сергійчука [4] та інших істориків. У своїх публікаціях дослідники аналізують репресивну діяльність сталінського уряду в проведенні реформування українського села. Вчені поставили за мету виявити глибинні причини голодомору, вказати на винуватців трагедії, оцінити її наслідки. Однак, незважаючи на вищесказане, й надалі залишається велика кількість білих плям у вивченні цієї проблеми, які через появу нових архівних документів потрібно вивчати.

Наприкінці 20-х років більшовицький режим вдався до колективізації та розкуркулення в надії, що контроль за колгоспом буде здійснити набагато простіше, ніж за селянською стихією. 1928 рік став роком повернення до примусових хлібозаготівель. Колективізація призвела до ліквідації економічної самостійності селянства, зробила умови його життя гіршими, ніж за часів кріпосного права.

1929 р. тоталітарним режимом були запроваджені нові методи хлібозаготівель, які передбачали реалізацію хлібозаготівельних планових завдань у такий спосіб. У кожне село призначався уповноважений райпарткому або райвиконкому. Він діяв разом з сільською «Комісією сприяння хлібозаготівлі», партактивом села, частиною зацікавлених незаможників. Також на допомогу їм надсилалася робітничка бригада з міста. Уповноважений отримував у сільській раді списки боржників (списки затверджувалися райвиконкомом) і дані про невиконання ними того чи іншого зобов'язання. Списки склалися в двох примірниках. Один вручався старшому сільської хлібозаготівельної бригади, яка направлялася стягувати заборгованість (кожному великому селі з 1929 р. діяло 2 – 3 таких бригади, які відповідали за кілька вулиць). Другий примірник списку залишався у сільській раді або в райвиконкомі, до ліквідації селянами заборгованості [2, с. 273].

Уряд УРСР одержав завдання з Москви – заготовити 434 млн. пудів хліба, потім його знизили до 356 млн. пудів, але воно було нездійсненним... Для його виконання були створені «надзвичайні заготівельні комісії», наділені необмеженими правами і повноваженнями. В Україні таку комісію очолив Молотов. Вона приступила до викачки хліба. 22 жовтня 1932 р. колгоспам заборонили всяку торгівлю хлібом, а в області і районі були відряджені члени ЦК КП(б)У для контролю за хлібозаготівлями [5, с. 14].